

TATAR EL YAZMA MİRASININ BELGESEL DEĞERİ HAKKINDA*

The Documentary Value of the Tatar Manuscript

Mirkasım GOSMANOV

Aktaran: Ezgi SIRTİ*

ÖZET

Uzun asırlara yayılan tarihî gelişme boyunca Türk halkları çeşitli yazı sistemlerinden faydalanmıştır. Günümüzde Türkler çoğunlukla Latin ya da Kiril sistemindeki alfabeler ile yazmaktadır. Ama coğrafi ve kronolojik yönden en geniş yayılma alanına sahip, en uzun yaşayan yazı, şüphesiz Arap alfabesi olmuştur. Bu yazı Orta Asya'dan Baykal'a, Yakın Doğu'dan Orta İdil boylarına kadarki düzlüklerde bin yıldan fazla süre kullanımında olmuştur. Arap harfleri ile çeşitli Türk yazı dillerinde yüzlerce edebî, dinî, felsefî, ilmî eserler yazılmış, binlerce kitap istinsah edilmiştir. 1961-1983 döneminden günümüze dek Kazan Üniversitesi'nde daimî yürütülen arkeografik araştırmalar, İdil-Ural kıyılarında, Sibir taraflarında (tam söylemek gerekirse Moskova-Ryazan taraflarından Baykal Gölü kıyılarına kadarki mesafede) 830'dan fazla Tatar köy ve kısmen kimi şehirlerde özel incelemeler ortaya koydu. Neticede 1000'den fazla yazma ve 2000'den çok çeşitli karakterdeki basma kitap, ayrıca az rastlanan gazete ve dergi yazıları toplandı ve korunmak üzere kütüphaneye teslim edildi. Eski Tatarca yazmaların Rusya'da etkili şekilde derleme ve araştırma işi, malum olduğu üzere Kazan Üniversitesinde oryantalistik biliminin kurulması ve gelişmesiyle ilişkilidir. Kazan oryantalistiği daha doğrusu arkeografyanın kazanımlarında, bildiğimiz gibi Karl Fuks, Martin Fren, İbrahim Halfin, Aleksandr Kazembek, İlya Berezin ve Yusuf Gottwald'ların payları büyüktür. Tatar âlimlerinden de yazma mirasımızın derlenmesi ve araştırılmasında payı olanlardan Şihabeddin Mercani, Höseyin Feyizhanov, Kayyum Nasiri, Rızaeddin Fahreddin, Hadi Atlasi ve Seyit Vahidileri başta anmak gerekir. Yurdumuzda meydana getirilen yazma kitapların dış görünüşleri de belgesel kaynak önemine sahiptir. Başka Müslüman halklarından farklı olarak Tatar yazmaları, esasen orta ve aşağı tabakanın temsilcileri tarafından oluşturulmuştur. XVI-XIX. yüzyıllarda Tatarlarda gerçek anlamda kitap pazarı yoktur. Tatar yazmalarının büyük çoğunluğu esasen orta ve aşağı tabakalardan çıkan sıradan medrese talebeleri (şakird) ve bunlardan gelişmiş maddi bakımdan orta hâlli din adamları tarafından yüzde 90 miktarda kendi ihtiyaçları için yazılmıştır. Yani Tatar yazma kitaplarının dış görünüşleri, fiziksel varlıkları da halkın maddi imkânları hakkında bilgi vermektedir.

Anahtar Kelimeler: Tatar el yazmaları, Tatarca, yazı kültürü, arkeografi.

* Aktarılan bu metnin orijinal künyesi şöyledir: Mirkasım Usmanov, Gasırdan Gasırğa Kazan Tatarstan Neşriyatı, 2004, 73-80.

* Dr., Öğretmen, Milli Eğitim Bakanlığı, İzmir. ezgisirtitez@gmail.com

ABSTRACT

During the historical development spread over long centuries, Turkic peoples benefited from various writing systems. Today, Turks are mostly writing with alphabets in the Latin or Cyrillic system. But the longest living writing, which has the widest range of geographically and chronologically, has undoubtedly been the Arabic alphabet. This article has been in use for more than a thousand years in the plains from Central Asia to Baykal, from the Near East to the Middle Volga. Hundreds of literary, religious, philosophical, and scientific works were written in Arabic language and in various Turkic writing languages and dialects, and thousands of books were copied from their original form. We have come to a conclusion with 30 years of archaeological research in progress: The archaeological surveys carried out in Kazan University from 1961-1983 to the present day revealed special investigations on the coasts of Volga-Ural, Sibir (more precisely, from Moscow-Ryazan to the shores of Baykal Lake) more than 830 Tatar villages and partly in some cities. As a result, more than 1000 manuscripts and more than 2000 different types of printed books, hence rare newspapers and magazines were collected and delivered to the library for protection. Therefore, the effective collection and research work of the ancient Tatar manuscripts in eastern languages in Russia depends on the occurrence and rise of the Orientalist science in Kazan University. As we know, Karl Fuks, Martin Fren, İbrahim Halfin, Aleksandr Kazembek, İlya Berezin and Yusuf Gottwald have a big share in the achievements of Kazan orientalism, or rather the archeography. Among the Tatar scholars, it is necessary to mention the Shihabeddin Marjani, Huseyn Faizhanov, Kayyum Nasiri, Rizaeddin Fahreddin, Hadî Atlasi and Sayid Vahidis among those who have contributed to the study, compilation and investigation of our manuscript heritage. The external appearance of the manuscripts created in our country also has documentary resource importance. Unlike other Muslim peoples, the Tatar manuscripts were formed mainly by representatives of the middle and lower layers. From the 16th to the 19th century, there is no real book market in the Tatars. The vast majority of the Tatar manuscript was written for their own needs, by the ordinary madrasa students (*shakird*) who came from the middle and lower layers and written by, amount 90 percent, the clergy who was economically better than the madrasa students. In other words, the external appearance and physical assets of the Tatar manuscripts give information about the people's financial means.

Key Words: Tatar manuscripts, Tatar, writings culture, archeography.

Uzun asırlara yayılan tarihî gelişme boyunca Türk halkları çeşitli yazı sistemlerinden faydalanmıştır. Örneğin Eski Türkçe runik yazısının, Uygur alfabesinin, kimi yerlerde ise Soğd ya da Süryani harflerinin kullanımı yeteri kadar bilinmektedir. Bugün Türkler çoğunlukla Latin ya da Kiril sistemindeki alfabeler ile yazmışlardır. Yine de halklarımız arasında coğrafi ve kronolojik yönden en geniş yayılma alanına sahip, en uzun yaşayan yazı, şüphesiz Arap alfabesi olmuştur. Bu yazı Orta Asya'dan Baykal'a, Yakın Doğu'dan Orta İdil boylarına kadarki düzlüklerde bin yıldan fazla süre kullanımda olmuştur. Arap harfleri ile çeşitli Türk yazı dillerinde yüzlerce edebî, dinî, felsefî, ilmî eserler yazılmış, binlerce kitap istinsah edilmiştir. Arap yazısıyla meydana getirilen belgelerin, resmî evrakın, çeşitli gündelik

yazıların miktarına gelirsek, onların hacmini daha da büyük sayılar ile hesaplamak durumunda kalırdık.

Kısacası Arap harfleriyle ortaya konan, kaydedilen ve günümüze kadar gelen Türkçe ve Tatarca eserler olmadan asırlık tarihimizi anlamak, olağanüstü zengin manevi mirasımızı kucaklamak hiç mümkün değildir. Buna göre ben burada özellikle Arap harfli Türk-Tatar yazma yadigârlarının, geçmişini incelemek için belgesel temelli bir kaynak olarak önemlerine değinmek isterim. *Önemleri* derken de onların her birine değil, belki bugüne dek daha az araştırılmış kimi önemli özelliklerine dikkat çekeceğim.

Bugün akla genellikle Türkçe yazmalar değil, ilkin Türkçe-Tatarca, diğer türlü söylersek Eski Tatarca anıtlar gelir.

Araştırma konularına göre böyle bir açıklama vermenin bir sebebi vardır. Çünkü İslam dinine geçen Türk dünyasında neredeyse her zaman kendi aralarında rekabet edegelen, birbirleriyle sıkı ilişki içinde olan ya da aralıksız mücadele eden çeşitli altyapılar hüküm sürmüştür. Mesela ilkin dinî temeldeki manevi ortaklık ile coğrafi farklılık, yani alansal uzaklık ve başkalık karşı karşıya gelmiştir. İkinci olarak; etnik kardeşliğe esaslanan dil ve şive yakınlığını korumuş hâlde Müslümanlaşan Türk halklarının çoğunluğunda ayrı ayrı diyalektlerin müstakil edebî dillere evrilme süreci meydana gelmiştir. Sonuç olarak, Türk halkları, yaşadıkları askerî ve siyasi, kültürel ve toplumsal tarih vasıflarını bu dünyada daima birbirini iten, bununla birlikte kendi aralarında uyum içinde olan iki eğilimin uzun ömürlülüğünü temin etmişlerdir. Bu süreç vaktiyle geniş kapsamlı Türkçe yazılı kültürü içinde coğrafi ve etnik temelde oluşmuş nispeten farklı farklı diyalektal zeminde birkaç büyük kolu meydana getirmiştir. Örneğin, Osmanlı yani *Eski Türkçe*, *Çağatay* ya da *Eski Özbekçe*, Türk-Tatar yani *Eski Tatarca* gelenekleri gibi kolları meydana gelmiştir. Bunlar arasındaki genetik birliği, köken birliğini görmemek, görmek istememek ne kadar büyük hata ise bunlara yansıyan farklara, hususi özelliklere göz yummak da öylesine büyük yanlış olur. Bu, meselenin bir tarafı.

Diğer taraftan ise Arap harfli Türkçe yazma mirası gibi uçsuz bucaksız, olağanüstü karmaşık yapıda büyük "Dünya"yı doğru değerlendirmek, olabildiğince geniş kucaklamak için de onu bölüm bölüm incelemek daha mantıklıdır. Ancak bu yöntemden yararlanıp çalışınca biz bir bütünün genel sıfatı ortak temelleri ile büyüme ve değişme özelliklerini daha mükemmel biçimde anlayabileceğiz. Türk-Tatar yani Eski Tatarca yazma mirasıyla yakından tanışmak bunu neredeyse tam olarak ispat ediyor. Biz bu sonuca 30 yıla yakın devam eden arkeografik araştırmalarla geldik, diyebiliriz. Örneğin, 1961-1983 yıllarından günümüze dek Kazan Üniversitesinde sürekli yapılan arkeografik araştırmalar, İdil-Ural kıyılarında, Sibir taraflarında (tam söylemek gerekirse Moskova-Ryazan taraflarından Baykal gölü kıyılarına kadarki mesafede) 830'dan fazla Tatar köy ve kısmen kimi şehirlerde özel incelemeler ortaya koydu. Neticede 1000'den fazla yazma ve 2000'den

çok çeşitli karakterdeki basma kitap ve az rastlanan gazete ve dergi yazıları toplandı ve kütüphaneye korunmak üzere teslim edildi.

Yazma mirasımızın özelliklerini araştırırken elbette bu kazançlar dışında, bugüne kadar bilinen ya da başka bilimsel kuruluşlar (mesela G. İbrahimov Adına Dil, Edebiyat ve Tarih Enstitüsü, Tataristan Devlet Müzesi, SSSR Bilimler Akademisinin Doğu Araştırma Enstitüsü vb.) tarafından toplanan ya da bunlardaki koleksiyonların materyalleri de dikkate alındı. Kronolojik bakımdan son 20 yılda toplanan malzeme, XIII-XIV. yüzyıllarda yazılmış eserlerin metinlerini ve kopyalarını içerir. Örneğin, Kur'an metinlerinden bugünkü asra kadar yazılmış belgeler, edebî eserler...

İstinsah edilmiş metinlerin yani kopyaların "yaş"larına gelirse; onların en eskileri XIV. asrın başına tarihlenir. XV-XVII. yüzyıllarda yazılmış metinler destelerce bulunurken XVIII-XIX. asırlarda kopyaları yüzlerle hesap edilmektedir. En genç yazmalar, burada gösterildiği üzere XX. yüzyılın ortalarında istinsah edilmiştir.

Yazma anıtlarının belge ve kaynak bakımından önemlerine gelinceye kadar yazma mirasımızın derleme tarihine de göz atmak gerekir. Çünkü yazma kitapların derlenme, araştırılma tarihi de özel belgesel öneme sahiptir. Şark dillerindeki, dolayısıyla Eski Tatarca yazmaların Rusya'da etkili şekilde derleme ve araştırma işi malum olduğu üzere Kazan Üniversitesinde oryantalistik biliminin kurulması ve gelişmesi ile ilişkilidir. Kazan oryantalistiği daha doğrusu arkeografyanın kazanımlarında, bildiğimiz gibi Karl Fuks, Martin Fren, İbrahim Halfin, Aleksandr Kazembek, İlya Berezin, Yusuf Gatvaldın payları büyüktür.

Tatar âlimlerinden yazma mirasımızın derlenmesi ve araştırılmasında payı olanlardan Şihabeddin Mercani, Höseyin Feyizhanov, Kayyum Nasiri, Rızaeddin Fahreddin, Hadî Atlasi ve Seyit Vahidileri özel olarak anmak gerekir. Daha çok da son âlimin kuvvetli tesiri ayrıca takdire layıktır.

Şuna da özellikle önem veriyoruz; 1917 yılına dek Şark yazmalarına dair bilim çevrelerinde ilmî ilgi ve genel olarak saygı hissi hüküm sürmüştü iken Bolşevikler hâkimiyete geldikten sonra bu vaziyet kökten değişti. Çünkü gerçekten totaliter Bolşevik ideolojisi yerleşmeye başlayınca, genellikle manevi kültüre, millî kültüre dair düzenli biçimde sert bir tutum (*repressiya*) siyasetine geçilmeye başlandı. İnançları kısıtlamak, engellemek, dinî inançları olanları takibe almak, halkın aydın tabakalarını sistemli şekilde yok etmek, dahası yazı-alfabe değiştirmelerinin (müdahalelerin) neticesinde manevi kültürümüzün en önemli payını teşkil eden Arap harfli eski kitaplarımız, yazma mirasımız, olağanüstü ağır sınavlara düşürüldü. Mirasımızın büyük kısmı fiziksel biçimde zarar gördü. Yukarıda ismi anılan Seyit Vahidi'nin o zamanlarda çalışarak yazmalarımızı derlemesi, onları ölümden kurtarması ile kendini, sözün tam anlamıyla hümanist âlim, yurtsever olarak tanıtmayı başarmıştır. İşte bu özelliklerinden dolayı Bolşevikler onu ölüme mahkûm etmişlerdir.

Aslında adalet duygusuyla şunu akılda tutmak gerekir: Türk-Tatar yazı kültürü 1917 yılına kadar da çeşitli sınavlara tutulmuştur. Esas vatanımızın Orta İdil ve Ural boyu ülkelerinin doğudan da batıdan da işgal edilmesi neticesinde yazı medeniyetinin anıtlarının da topluca harap olduğu iyi bilinmektedir. Çünkü işgaller zamanında köyler ateşe verilmiş, şehirler adeta yıkılmıştır. Elbette, kitapları muhafaza eden camiler, medreseler de tarumar edilmiştir.

Bu belalara, kazalara 1552 yılından itibaren düzenli biçimde yürütülen misyonerlik siyaseti de eklenmiştir. Rus çarlarının "dinî eğitim" yayma üzerine faaliyetleri öncelikle camileri, medreseleri yakmak ve buraları dağıtmaktan ibaretti. Örneğin, 1742 yılında sadece Kazan ve çevresinde misyonerler tarafından medreseler ile birlikte 428 cami yıkılmış, dağıtılmıştı. Savaş ve işgallerden, misyonerlik tahribatından sonra ayakta kalan camilerin, medreselerin bazılarını da yangınlar yutmuştu. Bu noktada vatanımızın, yöremizin ağaç mimari dünyası olduğunu da akıldan çıkarmamak gerekir. Kitapların, yazmaların "tepesine binen" bu sübjektif tabiatlı sorunlara objektif faktörleri de göz önünde bulundurup bakmak şarttır. Normal şartlarda kâğıt ömrünün ortalama 250-300 yıl ile sınırlanması, bu ortalama sürenin ardından "tabii biçimde ölmesi" ve bu şekilde kullanımdan çıkması objektif faktörlerdendir.

İlk ortaya konan yazma kitapların yok olmalarında çoğunlukla köylerin mahvolmasının yanı sıra yaşanacak durumda olan köylerde insanların eski evlerinden yenilerine taşınması da etkili olmuştur. Elbette yeni evlere taşınan genç nesil temsilcileri pek nadiren eski kitapları yanlarına alıp götürmüşlerdir. Bundan ötürü kitapların çoğu dünyadan göçen ihtiyarlar ile aynı yere gömülmüşlerdir... Bu faktörlerin hepsini dikkate alınca yukarıda sıraladığımız "on bin el yazması" denen dev rakamın gerçekte harap olmuş büyük zenginliğin sadece küçük bir kısmı, tesadüfen korunup kalmış *parça* ve *kırıntıları* olduğu apaçiktir. Bu neticenin doğruluğunu son 30 yıl boyunca gözden geçirilen belgeler ve bulgular da kanıtlamakta. 60'lı yıllardaki araştırma gezilerinde ortalama 200-250 daha iyi korunmuş yazma bulunabilmişken 80'li yılların sonuna doğru yıllık buluşlar 50-60 adet ile sınırlanmaya başladı. Bir de önceleri herhangi bir öğretilen "gizlenip, sinip kalan" şahsi kütüphanelerin nispeten iyi korunmuş kısımları her yıl devamlı rastlanmış olsa da son yıllarda parçalanıp bitmiş, bozulup dağılmış kâğıt parçalarından ibaret kalıntılar, atıklar yıldan yıla daha çok bulunmaya başlamıştır. Kısacası yazma mirasımızın ağır kaderini yansıtan koruma derecesi ile onun yok olma faktörleri de -dikkatle tahlil edersek- büyük bilgi önemine, tarihi kaynak olarak belgesel değere sahiptir.

Son dönemlerde halk arasında Arap harfli yazmaları tamamen dinî eserler olarak anlama, bundan da uzaklaşıp onlara aşağılayarak bakma tavrının da yaygın olduğunu söylemeden geçmek mümkün değildir. Gerçekte dinî eserler, kaydedilen yazmalar genel repertuarının sadece bir kısmını kaplarlar. Ayrıca bilim ve tarih bakımından yansız olursak, bu tür

eserlerin de kaynak özelliği bakımından öneme sahip olduğunu görürüz. Fakat eski yazmalarda korunup kalan metinlerin içeriklerine dair söz konusu olan yanlış fikrin aksine metinler çoğunlukla zengin ve karmaşık yapıdır. Son yıllarda derlenen ve koruma altına alınan yazma anıtların içerikleri ve tür özelliklerine göre daha basit söylendiğinde aşağıdaki büyük bölümlere ayrılırlar:

1. Kuran ve dua metinlerini içeren İslam hukuku, şeriat meselelerine dair kitaplar;

2. Dil bilimi ve sözlükler, matematik ve astronomi, tarih ve felsefe, coğrafya ve tıp alanlarına dair çalışmalar, hatıralar ile münferit konulara değinen yazmalar;

3. Edebî eserlerin metinlerini, folklor yadigârlarının istinsahlarını içeren yazmalar;

4. Mülkiyet işlerini aydınlatan belgeleri, kişisel mektupları, hatıraları, çeşitli karakterdeki özel yazıları içeren kâğıtlar.

Halk arasından derlenmiş yazmaların epey büyük bölümünü, İdil-Ural kıyısı Tatar yazarlarının eserlerinin istinsahlarını içeren kitapların teşkil etmesi anlamlıdır. Örneğin, daha evvelki zamanlarda yaşamış şairlerden, ediplerden Kul Gali, Hüsam Katib, Mahmud Sarayi-Bolgari, Muhammedyar ve Kul Şerif; daha sonraki asırlarda ortaya çıkan yazarlardan Gabderehim Utız İmeni, Gabelcebbar Kandalyı, Hibetulla Salih, Şemseddin Zeki, Miftaheddin Akmulla gibilerinin eserlerinden oluşan istinsahlar...

Bilim dünyasında çoktandır malum olan son belgeleri hususen göstermenin sebebi şudur: Rusya İmparatorluğunda kolonyal baskı şartlarında yaşamış olan Tatarların kitap basma işini benimsedikten sonra da edebî eserlere olan ihtiyaçları bütünüyle giderilememiş, bu sebeple XIX. yüzyılın ikinci yarısı ile XX. yüzyılın başında da, basma kitap ticaretinin genişçe yayıldığı zamanda da yazmaların üretilmesine devam edilmiştir. Dolayısıyla son zamanlarda meydana gelen edebî eserlerin istinsahlarında ilk basma kitaplara dair bugüne kadar bilinmeyen metinlere çokça rastlanır. Bu tespiti kanıtlamak için bir yazarın eserine ait belgeler yeterlidir: Asrımızın 60'lı yıllarına kadar Gabelcebbar Kandalyı'nın mirasının bize malum olan kısmı 2.000 civarında manzum satırdı. 1989 yılında tarafımızca neşredilen mecmuada manzum satırların sayısı neredeyse 10.000'e yaklaşıyordu.

Çeşitli folklor eserlerinin metinlerini içeren çok sayıda yazma ise özellikle çok öneme sahiptir. Onlarda XVI-XIX. yüzyıllarda derlenen yüzlerce eserin metinleri korunup kalmıştır. Bunlar arasında son dönem isimlerin hafızalarından kaynaklanıp olgunlaşmış eserler de pek fazladır. Atalarımızın dünyasını tanımak, düşünme tarzlarını, örf-âdetlerini inceleyip öğrenmek için folklor abideleri çok mühimdir. Bizim bilimsel incelemelerimiz neticesinde bugüne dek folklorumuzda işlenmemiş

düğün yırlarının, mesela "Yar Yar" yırının bulunması hakkında da çok şey söylemek gerekir.

Halk tıbbi sahasına dair irili ufaklı eserler, yazmalar farklı bir grup teşkil ederler. Onlar arasında hakikaten hurafe yazırlarla çok karşılaştığı gibi, zengin tecrübeye dayanan sözler de fazladır. Soy sop hâlleri yani şecereler, bunları içine alan köy ve semt-kent tarihlerine, bir diğer deyişle yurt bilgisine (*krayevedeniye*) dair eserlerin önemini de özel olarak dikkate almak gerekir. Tatarlar gibi ilk çağ millî tarihi nispeten halkların geçmişi etraflıca araştırmak için bu özellikteki kaynakların önemi tartışmasızdır, elbette.

Halkın iktisadi-ekonomik ve ticari kısımdaki etkinliği, yaşam şartlarının özelliği, onun yaşamında hüküm sürmüş olan hukuki normları araştırmak için resmî ve özel tutanak kaynaklarının önemi çok iyi bilinir. 30 yıl süren bilimsel araştırmalarımız neticesinde bunun gibi belgesel kaynaklar da çokça bulunmuştur. Bulunan ve derlenen yazmaların içerik yönünden çeşitlilik ve zenginliğini daha doğru gözlemlmek için dikkatimizi tekrar edebiyat sahasına dair kitaplara yöneltmek gerekir. Mesela, edebî eserleri bir araya getiren yazmalar arasında ünlü Fars ediplerinden Attar, Sa'di, Hafız, Ömer Hayyam, Mirza Bedil'in eserlerinden başka, yurdumuzda diğer Türk şairlerinden Ahmet Yesevi, Süleyman Bakırgani, Rabguzi, Nevayi, Fuzulî, Ahmedi, Muhammed Çelebi, Huveyda, Meşrab, Mahtumkulu'nun eserlerinden yapılmış istinsahlar sistemli şekilde bulunabilmiş ve toplanabilmişlerdir. Toplanan yazma kitapların kökenleri hakkında coğrafyaları da dikkate değerdir. İdil-Ural boylarında, Batı Sibirya yakınlarında yazılan ve istinsah edilen kitaplardan başka bizim taraflarda Kırım ve Türkiye'de, Orta Asya ve İran'da, Afganistan ve Kafkasya'da, Suriye ve Mısır'da yazılan eserlerin, yazmaların buralardaki yoğunluğu, karakteristik bir olgudur. Bu saydığımız olguların hepsi, geçmiş dönemlerde halkımız arasında çeşitli Şark dillerindeki eserlerin geniş biçimde yayıldığını gösterir. Elbette, halkımızdan okumuş olanlar ilk devirlerde kendi ana dilinden, diğer kardeş Türk yazı dillerinden başka Arap ve Fars dilindeki edebiyatı da rahatça okumuş, iyi öğrenmişlerdir. Bu ise halkımızın geçmişte başka yurtlar, devletler ve milletler ile sıkı ticari-iktisadi ve kültürel-manevi ilişkide olmasının neticesiydi. Çünkü evvelki çağlarda yaşam şartları ne kadar zor olsa da milletimiz son devirlerdeki gibi içine kapanık ya da tek taraflı yalnız durumda yaşamadı. Sonuç olarak, arkeografik materyaller, Tatar halkının kültür tarihini daha etraflıca, daha derinden anlamaya yardım etmiştir. Bundan ötürü ülkemizde bulunan ve bulunacak *seyahatçi kitapların* kaderlerini iyice araştırmayı, önümüzde duran büyük borçlardan birisi olarak saymak doğrudur.

Seyahatçi kitaplara dikkat etmekle birlikte şunu da söylemek gerekir: Neredeyse her yazmada rastlanan *kolofon* açıklamaları, kitap sonlarında verilen hâtimeler ya da onların nerelerde kimin mülkiyetinde olduğunu gösteren malumatlar, özel olarak incelemeye layıktır. Bir

yandan böyle metinler, yazmaların seyahat güzergâhlarını tam açıklamaya imkân verirken önceki devir kültür bağlantılarımızı daha net anlamaya yardım ederler. Diğer taraftan kitapların *kolofon* açıklamalarında rastlanan bilgiler (yazmaların nerede, kimin medresesinde, hangi müderristen ders alınan dönemde istinsah edildiği hakkındaki bilgiler) önceki çağlarda yaşamış, çalışmış okulların medreselerin tarihî coğrafyasını açıklamaya da katkı sağladılar. Görüldüğü gibi, hacmi az olsa da bu açıklamalar (tamamlama yazıları) kendi içerikleri ile hacimlerinden daha büyük tarihsel öneme sahip olduklarını göstermektedir.

Nihayet, yurdumuzda meydana getirilen yazma kitapların dış görünüşleri de belgesel kaynak önemine sahiptir. Çünkü devletçilikleri uzun süre devam etmiş, üst tabaka sınıf cemiyeti daha ömürlü olan başka Müslüman halklarından farklı olarak Tatar yazmaları, temelde orta ve aşağı tabakanın temsilcileri tarafından oluşturulmuştur. XVI-XIX. yüzyıllarda Tatarlarda gerçek anlamda kitap pazarı yoktur. Sanatsal olarak oluşturulmuş yazmaların doğumuna teşvik veren bilim ve sanat hamilerinin olmamasından söz etmenin de gereği yok. Çünkü Tatar yazmasının büyük çoğunluğu esasen orta ve aşağı tabakalardan çıkan sıradan medrese talebeleri (*şakird*) ve bunlardan gelişmiş maddî bakımdan orta hâllî din adamları tarafından yüzde 90 miktarda kendi ihtiyaçları için yazılmıştır. Yani Tatar yazma kitaplarının dış görünüşleri, fiziksel varlıkları da halkın maddî imkânları hakkında bilgi vermektedir.

Bu söylenenlerden hareketle yazma kitaplarda kaydedilen türlü içerikteki metinlerin edebî, ilmî değerlerine göz yummak elbette doğru olmaz. Ama metinlerin esas işlevleri bir olgu iken bu metinlerin yazmada fiziksel varlıklarının ise tamamıyla başka bir kaynak olduğunu unutmamalıyız. Maalesef bizde bugüne kadar (aslında sadece bizde de değil) yazma kitaplarda varlık bulan ilave ve "kenar" bilgi zenginliğinden neredeyse yeterince faydalanılmadı.

***

Yazma mirasımızın toplanması, incelenmesi tarihiyle yakından ilgilenenler ya da bu yönde kendileri de uzmanlık kazanıp manevî zenginliğimizi araştırmak isteyenlerin okuması için beş altı yayınının listesini takdim ediyorum. (Çünkü bu makalede kısaca verilen tespit ve fikirler daha önce çıkan yayınlarımdan kaynaklanan sadece bir hülasadır.)

Tatarca kaynaklar:

Kavny Kalem Ėzennen. Arheograf Yazmaları. Kazan, 1984, 287 s.;
Genişletilmiş 2. baskı: Kazan, 1994. - 464 s.

"Seyit Vahidiniñ igëlëklë mirası" Kazan Utları, 1987, No: 5 - 164-168 s. (veya
1990 yılında çıkan "Ütkennen - Kileçekke" adlı kitabımda, 80-90. s.)

Yazma Mirasızınıñ Küterleş Katlamnarı // Ütkennen-Kileçekke. Kazan,
1990, 91-113. s.

Rusça kaynaklar:

- методика организации сбора восточных рукописей среди населения // южноуральский археографический сборник. Уфа, 1973. - Вып. 1.- С. 170-175 (=Halk arasında Şark el yazmalarının derleme organize etme yöntemleri //Güney Ural Arkeografik koleksiyonu. Ufa, 1973. Bölüm 1, 170-175.s.);
- сколько потерь в каждой находке!.. // памятники отечества. альманах всероссийского общества охраны памятников истории и культуры, 1989, Вып. 1.- С. 115-123 (Her bir buluntuda kaç kayıp var!.. //Anavatan anıtları. Tarih ve kültür anıtlarının korunması için tüm Rus toplumu derlemesi. 1989, İlaveler 1.- sayfa 115-123);
- итоги и перспективы археографических работ в казанском университете // материалы итоговой научной конференции КГУ за 1988 год (доклады на пленарных заседаниях). Казань, 1990. - С. 3-20 (Kazan üniversitesinde arkeografik çalışmaların sonuçları ve beklentileri. //1988 yılı KGU'nun son bilimsel konferans belgeleri. (genel raporlar). - Kazan, 1990.-s. 3-20).